

Folkemordet på armenerne

Accordingly, I have placed my death-head formations in readiness — for the present only in the East — with orders to them to send to death mercilessly and without compassion, men, women, and children of Polish derivation and language. Only thus shall we gain the living space (Lebensraum) which we need. Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenians?

Adolf Hitler i en tale til Wehrmacht, 22. august 1939

24. april 2015 markeres hundreårsdagen for folkemordet på kristne minoriteter i det osmanske riket under første verdenskrig. Over halvparten av imperiets to millioner armenerne, samt flere titusener assyrere, kaldeere og grekere, ble drept under den ungtyrkiske ligaens febrilske og destruktive utryddelseskampanje. Bak kampanjen lå lange konfliktlinjer fra majoritet (tyrkiske muslimer) til minoriteter (kristne og jøder) i et rike som lenge hadde knaket i sammen-føyningene. Osmanene hadde store økonomiske, militære og strukturelle problemer og trengte sårt til industri og innovasjon. De europeiske industristormaktene lekte katt og mus med den tyrkiske stoltheten som måtte leve med åkenavnet "Europas syke mann". I tiltagende grad ble de kristne minoritetene i Anatolia ansett for å være illojale medløpere til nasjonene som ydmyket dem.

Det osmanske riket var et stort imperium som strakte seg fra Balkan til Kaukasus, og fra Nord-Afrika til Midt-Østen. Det osmanske hovedsete og nervesenter lå i Anatolia, som i all hovedsak er det samme området som utgjør dagens Tyrkia. Det er i det sistnevnte området det kommende dramaet mellom kristne minoriteter og den muslimsktyrkiske majoriteten utspilte seg. Det er viktig å merke seg for leseren at det før 1915 bodde rundt 2 millioner armenerne på osmansk territorium og omtrent det samme antallet på russiske side.

Drapene i Konstantinopel

Natten til den 24. april 1915 ble ledende armenske intellektuelle og embetsmenn arrestert og myrdet i Konstantinopel (Istanbul). Det var de såkalte Ungtyrkerne som gav ordren. Ungtyrkerne var en revolusjonær bevegelse som ville modernisere det osmanske riket og som først kom til makten og avsatte den bakstreverske sultanen Abdulhamid i 1908. I 1913 gjorde de militærkupp med et militært triumvirat i ledelsen.

Innenriksminister og storvesir Talat Pasha hadde ingen problemer med å innrømme ansvar. Den amerikanske ambassadøren i Konstantinopel, Henry Morgenthau, fikk høre det fra Talat selv: "Han forsvarte aksjonen med at regjeringen handlet i nødverge. Armenerne hadde gjort opprør i Van og Zeitun og var i kontakt med russerne. Derfor, sa han, deportasjonene."

Spørsmålet som melder seg, er: Hvilken interesse hadde de osmanske styresmaktene av å deportere sentrale figurer i Konstantinopels samfunnsliv? Ikke bare var dette en katastrofe for armensk kultur, men også for den tyrkiske. Den armenske middelklassen hadde lenge hatt en viktig posisjon i Anatolia.

Datoen for massakrene i Konstantinopel var ikke tilfeldig valgt. Det var godt kjent at britenes landgang i Gallipoli var nært forestående. Verdenskrigen fremkalte et dobbelt fiendebilde av armenere og andre kristne, som nå ikke bare utgjorde den indre trussel som den tyrkiske eliten lenge hadde oppfattet dem som. Nå mente den at de også sto i ledtog med den ytre fienden: Storbritannia, Australia og New Zealand, som kom fra havet, og de russiske hordene som truet fra øst.

Etter 24. april lå veien åpen for videre tiltak mot armenerne, ettersom den artikulerte delen av armensk motstand var fjernet. Drapene i Konstantinopel var ledd i en større plan: Å eliminere det "armenske problem". Under dekke av krig hadde ungtyrkerne bestemt seg for å iverksette en plan for å gjøre kort prosess med imperiets interne flerkulturelle utfordringer. Krig og folkemord er som kjent parallelle størrelser: Nesten alle folkemord eller massedrap i historien har skjedd i krigssituasjoner. I folkemorderiske tider trengs politiske iscenesettere som er villige til å spille på latent sekterisk vold. Det ble erklært jihad mot de kristne på Anatolia, selv om ungtyrkerne hadde et relativt sekulært program. Formålet var åpenbart: Å kapitalisere på folkelige forestillinger, som var langt fra sekulære og moderne.

Ungtyrkerne hadde et ordtak for dette: "Vitenskap er elitens religion, mens religion er massenes vitenskap".

Organiseringen av et folkemord

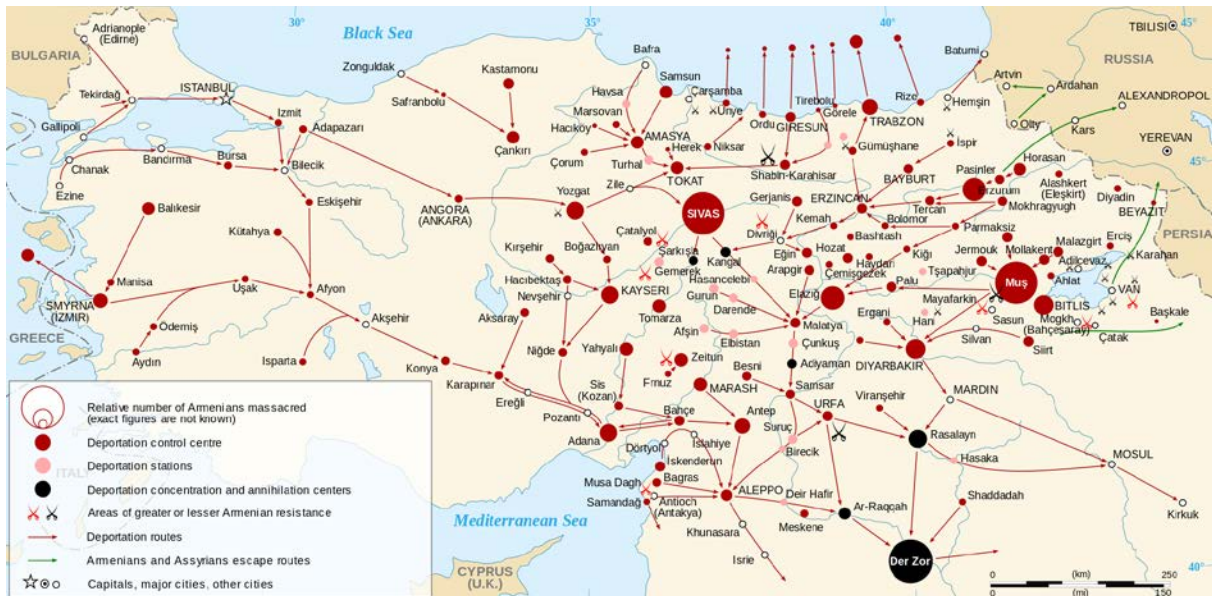
Etter den 24. april utspilte folkemordet seg parallelt over hele den anatoliske delen av Osmanriket. Over en halv million ble drept rundt omkring i provinsene, gjerne i regi av den ungtyrkiske Spesialorganisasjonen, som var utplassert i armenske områder i forkant av myrderiene. Denne organisasjonen kan sammenlignes med de tyske Einsatz-gruppene under andre verdenskrig, og var en ren drapslogistisk innretning.

Et interessant segment blant ungtyrkerne, som sammenfaller noe med innslag i det tyske nazipartiet, var den store andelen av leger som hadde viktige posisjoner i partiet. En av disse legene var Mehmet Reshid Bey (1873-1919). Reshid var opptatt av frenologi (skallemåling) og rasehygiene. Han hadde lest seg opp på ideene til de europeiske sosialdarwinistene Ernst Haeckel og Gustave LeBon. Reshid ble senere utplassert som guvernør i provinsen Diarbakir på oppdrag av Spesialorganisasjonen i 1915, hvor han sto ansvarlig for deportasjon og likvidasjon av 120 000 armenere. Da han senere ble stilt for retten og bedt om en forklaring på hvordan en lege kunne utføre slike handlinger forklarte han: "Min tyrkiskhet sto over mitt legekall).

Mange armenere ble også drept av sivile eller omreisende kurdiske bander. Store antall kristne konverterte til islam for å unnsnippe døden, noe som førte til at det i dag lever mange tyrkere i Tyrkia med armenske aner.

I tillegg døde mer enn en halv million armenere og andre kristne under deportasjoner (eller "relokaliseringer" slik dagens tyrkiske myndigheter gjerne omtaler dem) fra Anatolia mot Aleppo og Deir Al-Zor, som ligger i dagens Syria. Andre dødsmarsjer gikk i retning Mosul og Kirkuk, som ligger i dagens Irak. Dødsårsakene var sult, utmattelse og likvideringer. Andre ble sendt i kveg-vogner med Berlin-Bagdad-jernbanen under kyndig tysk veiledning. Armenere bosatt i nordlige provinser, som Trebizond, ble fraktet med skip ut i Svartehavet og druknet.

Plyndringen av armensk eiendom var massiv. Økonomisk opportuniste er ingen ukjent størrelse under folkemord. I Trezibond ble selv linoleumen revet av gulvene, av tyrkiske kvinner og barn som fulgte i kjølvannet av politiet som kastet armenerne ut av hjemmene deres.



Moush og tidsvitner

Hendelsene i Moush-regionen i 1915 illustrerer massakrenes omfang og organisering. Moush var et viktig område, preget av omfattende jordbruk og husdyrhold. Her hadde armenerne holdt til i femten hundre år. Dette tok slutt sommeren 1915. Av 70 000 armenerne var utslettelsen nær total: Den 10. juli samlet tyrkisk gendarmmeri sammen kvinner og barn og skyflet dem inn i låver, dynket veggene med parafin og tente på. Mennene ble samlet i en provisorisk konsentrasjonsleir og henrettet med bajonetter.

Det er dokumentert at ofrene i massakrer som i Moush ble utsatt for omfattende tortur og seksualisert vold: Barn ble begravd levende, spedbarn kastet i været og spiddet på bajonetter, unge kvinner ble kidnappet, voldtatt og fikk brystene skåret av.

Det fantes et norsk tidsvitne til massakrene i Moush. Misjonæren Bodil Bjørn fra Kragerø jobbet på misjonsstasjonen i byen. På baksiden av et fotografi hun hadde tatt av en av pikeklassene på misjonsskolen skrev hun: "En av klassene i dagskolen i Mousch med

lærerinnen Margarid. Hadde i flere år en dagskole i Musch. Lærerinne Margarid Nalbanchiani og de fleste av de 120 barn i dagskolen ble myrdet i 1915." Følgende er hentet direkte fra Riksarkivet nettutstilling, *Norske kvinner dokumenterer folkemord*:

Bodil Biørn oppholdt seg fortsatt i Mousch da tyrkiske myndigheter satte i gang sine massakrer på den armenske befolkning i 1915. Den svenske sykepleieren Alma Johansson, som arbeidet sammen med Bodil Biørn, forteller (sitert i en rapport fra Deutscher Hilfsbund til det tyske utenriksdepartementet 22. november 1915):

"Den 10. juli om kvelden begynte en voldsom skyting som varte i et par timer. Neste morgen var hele byen under våpen. Ingen armenere våget seg utendørs. Jeg gikk til Mutesarif (den tyrkiske guvernøren) og ba ham om å sørge for sikkerheten for våre hus. Han var svært sint, og sa at det var til pass for oss som ikke hadde reist før.... Søster Bodil lå alvorlig syk av tyfus. Jeg ba om et par mann til hjelp og en oksekjerre for de syke, men det kunne han ikke gi.... Allerede første dag ble ytterdøren til barnehjemmet slått i stykker. Jeg fikk ordre om å åpne, de så etter flyktninger. En av våre landsbylærere, som var kommet til oss dagen før og som på grunn av den voldsomme skytingen ikke hadde kommet seg videre, ble ført bort. Noen piker og en kvinne som sto ved siden av meg, ble skutt Så mye er sant: Bortsett fra et lite antall kvinner som tyrkerne tok for seg selv, er alt som armenisk heter i hele Musch-området utryddet."

Det finnes utallige beretninger om lignende overgrep. Det ligger i folkemordets "natur" at lidelsene er mange og historiene grusomme. Men det alle lurer på (og ingen blir helt kloke på), er hvordan slike slakterhus kan oppstå. Hvordan kunne et flerkulturelt samfunn utvikle seg til et klima hvor vanlige folk gikk fra hus til hus og slo i hjel sine nærmeste naboer?

I de følgende avsnitt vil vi se nærmere på den underliggende konteksten som førte til massakrene. Armenere og andre minoriteter ble ofre for et dødelig oppkok av nasjonalisme, osmansk maktforståelse og islamsk demagogi. Ut av osmansk tradisjon sprang en forestilling som hadde sine røtter i middelalderens tro på at tyranni ble spredd rundt i verden av djevelen. Denne forestillingen tjente som basis for en sosiopolitisk filosofi som antok at noen folkegrupper og individer var protagonister for dette tyranniet og var årsak til ustabilitet i verden, og som særlig truet den religiøse orden og det gudgitte hierarkiet.

Ziya Gökalp og spirituell nasjonalisme

Ungtyrkernes ledende ideolog var sosiologen Ziya Gökalp. Han var, som de fleste i den tyrkiske eliten, (med rette) bekymret for at Osmanriket skulle bryte fullstendig sammen. Gökalp så etter svarene på osmanske utfordringer i den europeiske sosialdarwinistiske nasjonalismen, en tradisjon som var både militaristisk, etnosentrisk og elitistisk. Gökalp ville modellere et nytt Tyrkia langs linjene etter den industrielle revolusjonens voldsomme fremskritt, men den til-liggende kulturen ville han ikke vite noe av.

Gökalp fnyste av det liberale konseptet i Vest-Europa om at størrelser som religion, moral og internasjonal rett krevde at nasjonalstaten måtte begrense sin jurisdiksjon, og at lojalitet til nasjonalstaten ikke kunne overskride dem. Etikk var, ifølge Gökalp, ikke universell. Tvert imot, så var nasjonen summen av alle dygder, veien og målet; kilden til alle etiske verdier. Moral var identisk med fedrelandskjærlighet og patriotisme. For de kristne minoritetene var Gökalps helning mot etnisk nasjonalisme dårlige nyheter. Det ble ganske tidlig klart at Gökalps fremtidsvisjon for Tyrkia var at den tyrkiske fullborger måtte være både tyrkiskspråklig og muslimsk.

Gökalps anliggende var egentlig lik den opprinnelige ordenen i det osmanske riket: Tilbake til en gyllen fortid, tilbake til rankehierarkiet for å gjøre slutt på det han kalte "illusjonen om likhet mellom muslimer og kristne". Adressaten var den gryende nasjonalismen som gjorde seg gjeldende blant minoritetenes intellektuelle. I en artikkel i det nasjonalistiske tidsskriftet *Yeni Hayat* (Nytt Liv) skrev Gökalp at "Tyrkerne er det "supermenneske" den tyske filosofen Nietzsche har beskrevet... Nytt liv vil fødes av tyrkiskhet". Gökalp var inspirert av Nietzsches harranger mot Vestens åndelige fattigdom og skrev videre at den vestlige sivilisasjonen "er basert på et råttent og forfallende fundament som er dømt til fortapelse". Ifølge Gökalp kunne ikke et fedreland skapes av ulike kulturelle, etniske, religiøse og nasjonale grupper. Slike stater hadde verken evnen eller viljen til å overleve.

Gökalp-biografen Ulrich Heyd kaller dette for spirituell nasjonalisme (*Foundations of Turkish Nationalism. The Life and teachings of Ziya Gökalp. Luzac & Company 1950*). Når menneskeheten utviklet seg mot det fullkomne, i god hegeliansk ånd, ville positivistisk vitenskap og sosiologi erstatte religion. Gökalp var på mange måter en utopist, som i stedet

for det klasseløse samfunn eller Guds rike på jorden, trodde på den idealiserte nasjon. I følge Uriel Heyd ville Gökalp på sikt erstatte Gud med nasjonen.

Økonomisk patriotisme

Gökalp introduserte også en økonomisk teori (*økonomisk patriotisme*) med det formål å utelukke armenerne og ottomanske grekere fra økonomisk aktivitet. Gökalp mente at ikke-muslimer hindret tyrkisk kontroll over økonomien og at tyrkerne måtte utvikle en nasjonal økonomi.

Som i den tyske Völkish-bevegelsen ble de fremmede, de andre og uekte, kultursnylterne, de som ikke hørte til, til stadighet omtalt som kosmopolitter, flakkende og uten røtter. Armenerne, som ble identifisert med politisk liberalisme på grunn av reformkrav og autonome aspirasjoner, og økonomisk liberalisme på grunn av deres handelsforbindelser, inkarnerte kosmopolitisme på sitt verste.

Ungtyrkerne lanserte en kampanje for økonomisk patriotisme. Ikke-muslimske butikker ble boikottet, i flere omganger. Først ble gresk-osmanske handelsfolk og håndverkere boikottet under en konflikt med Hellas i 1912, men den ble raskt utvidet til å omfatte andre ikke-muslimske grupper, som armenerne og assyrere. Under Balkankrigene skjedde en tilsvarende boikott. Et fellestrekk var at armenske og greske butikker hele tiden ble omtalt som "utenlandske butikker". Nyansen mellom stormaktene og de kristne minoritetene ble i tyrkiske øyne mer og mer uklare. Armenerne og grekere var i 1913 nominelt på det nærmeste utradert av enhver nasjonal fellesbetegnelse. Boikottene var det første konkrete resultatet av den nasjonale patriotiske økonomien. Boikottene forårsaket at tusenvis av greske og armenske handelsfolk gikk konkurs. I Konstantinopel og andre storbyer ble det etter hvert vanlig å se butikker, barberere og kaffehus omdøpt til Turan (det gloriøse Tyrkia). Det varierte bybildet med håndverkere og småbutikker drevet av et mangfold av nasjonaliteter forandret seg. Dette var det første steg i en pre-genocidal økonomisk likvidasjon av de kristne, og det gikk hardest utover armenerne. Etter nederlaget i Balkankrigen og tidlig i den første verdenskrig utnyttet tyrkiske muslimer det kommersielle potensialet som hadde oppstått i tomrommet etter de armenske konkursene. Etter april 1915 ble armensk eiendom

plyndret og ekspropriert i fullt monn. Som en konsekvens av dette blir det fremdeles uttalt uro blant tyrkiske nasjonalister over muligheten for armenske økonomiske krav i tilfelle Tyrkia skulle vedkjenne seg folkemordet.

Sivilisatoriske spilleregler satt ut av spill

Autoritær nasjonalisme under sterkt ytre trykk er ikke alene en fullgod forklaring på et folkemord, hevder den amerikanske historikeren Robert F. Melson i boka *Revolution and Genocide* (University Of Chicago Press 1996). Melsons hovedpoeng er at folkemord ofte er resultatet av en prosess som settes i gang når utopisk-revolusjonære grupper knuser det gamle regimet og forsøker å (re)rekonstruere samfunnet ut fra sine ideologiske visjoner (destroy in order to create). Eskalerende bruk av terror legitimeres av stormannsgale samfunnsprosjekter. De maktregulerende institusjoner mellom staten og folket forsvinner og revolusjonen utarter langs en "slippery slope".

Dette er ikke helt ulikt Edmund Burkes advarsler mot den franske revolusjonen. Robespierre satte ord på Burkes advarsler: "Vi må smadre både de interne og eksterne fiender av republikken, eller forsvinne med den. I denne farlige situasjonen må vår maksime være å lede vårt folk gjennom fornuft, og våre fiender med terror."

I boka *A shameful Act* (Picador 2007) mener den tyrkiske historikeren Taner Akcam at Gökalp er en sentral komponent i folkemordets årsaksforklaring. Nasjonen helliggjøres, i en (forvridd) forlengelse av Durkheims påstander om at "nasjoner gjør som de vil", skriver Akcam, og fortsetter: "Så hvis en nasjon oppfatter seg selv i fare, har den ikke lenger noen moralsk for-pliktelse i sitt tilsvarende. Ungtyrkernes "vitenskaplige" samfunnssyn antok en hellig karakter gjennom Gökalps teorier".

Siden armenere og assyrere, grekere og andre minoriteter allerede var utdefinert av nasjonsbegrepet, og under den første verdenskrig ble sett på som en dødelig fiende i allianse med Tyrkias formelle fiender, ble alle sivilisatoriske spilleregler satt ut av spill fordi nasjonen slik de oppfattet det, var i fare.

Religionens demagogiske funksjon

De religiøse føringene er fundamentale for å forstå stigmatiseringen av armenerne og folke-mordet. Den osmanske eliten, dominert av islamske dogmer og militærkultur, ville ikke under noen omstendigheter tolerere at det de oppfattet som underordnede religioner kunne sidestilles med islam. Opptakten til folkemordet var ikke, slik noen forestiller seg, et brudd med osmansk tradisjon, men snarere et radikalt og kumulativt utslag av osmansk praktisering av islamsk over-herredømme i kombinasjon med europeisk nasjonalsjåvinisme.

Etter nederlagene i Balkankrigene i 1913, var Enver Pasha overbevist om "forræderiet som kjennetegnet de kristne minoriteter" og erklærte jihad mot de kristne på Anatolia. Ungtyrkernes retorikk tiltok gradvis i styrke, og kulminerte med oppfordringer til massedrap da osmanene gikk inn på Tyskland og Østerrike/Ungarns side under første verdenskrig. Armenere, som var bosatt både på tyrkisk og erkefiendens Russlands side, ble nå sett på som femtekolonister. Det gjorde ikke situasjonen enklere at mange armenere var soldater på den russiske siden, eller at armenske menn i den armensk-osmanske byen Van tok til våpen for å drive ut tyrkiske gendarmere i 1915. Det fantes også armenske revolusjonære nasjonalistgrupperinger som naturlig nok ble sett på som trusler.

Formålet med den religiøse krigserklæringen var åpenbar: Å spille på folkelige forestillinger, som var langt fra sekulære og moderne. Og vanlige folk – som i all hovedsak var fattige bønder uten utdanning - ble etter hvert overbevist (gjennom et språk som de kunne forstå) om at minoritet-enes forræderi var total.

Myten om osmanske toleranse

En ganske gjenstridig myte som har festet seg i folks historieoppfatning, er forestillingen om at det osmanske riket var et imperium bygget på religiøs toleranse. Det osmanske riket var, med noen få periodevise unntak, et segregert samfunn. Sosial og kulturell identitet og status var bestemt etter religiøs tilhørighet. Sharialovene var det autoritative lovverket, og ikke-muslimer hadde liten eller ingen rettsikkerhet. En muslim kunne ikke få dødsstraff for å drepe en kristen, mens en kristen kunne få dødsstraff for å drepe en muslim. Kristne kvinner ble bortført, tvangskonvertert og solgt til harem. Barn fra kristne familier, særlig gutter, ble kidnappet og konvertert til muslimer som tilskudd for gutteløse muslimske familier. I særlig

konfliktfylte tider skjedde det kollektive tvangskonverteringer: I 1896 ble 15 000 kristne i Erzerum konvertert til islam under trussel av utslettelse. 328 kirker ble omgjort til moskeer.

I realiteten var derfor det ottomanske riket et sosialt system med første- og andre-rangsborgere, med en "inn"- gruppe bestående av muslimer og en "ut"- gruppe bestående av ikke-muslimer, som i lange perioder i praksis fungerte på samme vis som raseskillepolitikk. Den muslimske klerikale ulemaen omtalte kristne som vantro som ikke hadde rett til å bestemme over en muslim, og derfor ikke kunne ta del i det osmanske rikets styre og stell. Osmansk filosofi og politisk ideologi hadde i lang tid vært preget av klare etnosentriske og religionssektariske trekk. Det samme hadde de dypereleggende kulturelle oppfatninger av hvordan de så på seg selv og omverdenen, inkludert sine egne religiøse minoriteter.

I alt sitt mangfold var tyrkisk tekning preget av oppfatningen at det tyrkiske og/eller muslimske var andre identiteter eller kulturer overlegent. Den osmanske praktiseringen av islam likeså; både som religiøse forestillinger og som politisk verktøy. Disse forestillingene vedvarte og kom til uttrykk blant moderne tyrkiske tenkere, selv om de også så mot det sekulære Europa for å finne løsninger som kunne redde imperiet. Selv tilsynelatende liberale og reformvennlige osmaner var skeptiske til løsninger som innebar likhet på bekostning av tyrkisk/muslimsk suveren autoritet og sharialoven.

Reformer for å bedre ikke-muslimers vilkår ble vedtatt under sterkt press fra stormaktene. Dette ble ikke møtt med velvilje da det naturlig nok ble oppfattet som et diktat. Imperiet mistet totalt kontroll over de internasjonale begivenhetene. Demografiske overganger og folkevandrings-tilstander på grunn av muslimske flyktningstrømmer fra Balkan førte til kamp om ressurser og land mellom muslimer og kristne i Anatolia. Det var når det ottomanske imperiets nedadgående kurve gikk inn i en fase av totalt sammenbrudd at minoritetene var på sitt mest sårbare. Den osmanske ideologien var proporsjonalt fremmedfiendtlig med den negative utviklingen for imperiet. Det er et gjennomgående og paradoksalt trekk i den sen-osmanske tiden - helt frem til folkemordet - at sanksjoner mot minoriteter antok i styrke i perioder i de faser hvor minoriteter formelt sett ble innrømmet større grad av rettferdighet.

Sørgelige paralleller

I det området som for snaut hundre år siden var en del av Osmanriket, ser vi i dag Den islamske stats dehumaniserende voldsbruk, som ikke er særlig ulik den genocidale praksisen til ung-tyrkerne under Osmanrikets siste fase. Selv om majoriteten av IS' ofre er muslimer og jezidier, rettes også religionsforfølgelsen mot den siste flik av kristne i Midtøsten, deriblant armenere, koptere og assyrere. Det er åpenbart spekulativt å trekke for klare historiske slutninger av dette, men noen berøringspunkter finnes.

Det gjøres iherdige forsøk på å forstå fremveksten av apokalyptisk jihadisme - gjerne gjennom "Vesten-har skylda"- optikk, men her er det også verd å se på Osmanrikets mørkere kapitler, og da særlig den kolossale drapsorgien som foregikk mot kristne minoriteter under den første verdenskrig. Både metoder og begrunnelse ligner ikke så rent lite.

Der de osmanske drapsmennene ville redde det islamske kalifatet fra sammenbrudd, ønsker IS å gjenopprette det. Drapsmetodene og fordrivelsen er langt på vei de samme.

Det enorme omfanget og alvoret i situasjonen er nesten umulig å forholde seg til, og verdens-samfunnet står fjetret og ser på, mens Midtøsten sakte men sikkert tappes for religiøse minoriteter. Men også fortiden synes vanskelig å forholde seg til.

EN HISTORIE SOM ALDRI TAR SLUTT

Til tross for at folkemordet på armenerne skjedde for snart hundre år siden, er hendelsen fremdeles potent internasjonal politikk. Det er ingenting som provoserer Tyrkia mer enn kritisk granskning av hendelsen i 1915. Paragraf 301 i den tyrkiske straffeloven innebærer et forbud mot å fornærme «tyrkiskheten», deriblant å omtale 1915 som et folkemord, og blir flittig benyttet. Mest kjent er forsøkene på å kneble forfatteren og nobelprisvinneren Orhan Pamuk, som selv er tyrkisk. Han har ved flere anledninger omtalt folkemordet på armenerne som «elefanten i rommet», det man ikke snakker om og som gnager på den tyrkiske folkesjelen.

Når spørsmålet med jevne mellomrom likevel presenteres som et kontroversielt tema, skyldes det at Tyrkia i årtier har drevet en intens lobbyvirksomhet for at særlig allierte land ikke skal bruke folkemordsbegrepet.

Tyrkia kan skilte med sin geopolitiske og strategiske tyngde og en vestlig allianse som en del (men etter hvert færre) politikere nødig vil sette i fare. Norge bidrar aktivt (og har gjort det under en lang rekke regjeringer), til å så tvil om faktiske historiske begivenheter, ved å nekte å forholde seg til problemstillingen.

Den tyrkiske versjonen er omtrent som følger: Armenerne var aldri ofre for folkemord, men det innrømmes at det skjedde overgrep. Disse overgrepene skjedde i den forrælsesprosessen som nærmest var uunngåelig i lys av verdenskrigen som utspilte seg. Krigsforbrytelser skjer som kjent gjerne på flere sider i slike store konflikter. Den tyrkiske strategien består mer eller mindre i å hvitvaske det tyrkisk-osmanske ansvaret for den største forbrytelsen en statsmakt kan gjøre seg skyldig i.

Sentralt i denne hvitvaskingen står The Turkish Historical Society, som er et statlig propaganda-verktøy som bryter alle tenkelige etiske retningslinjer for hvordan fri forskning skal foregå. Og Tyrkias posisjon har hele tiden vært klar: En anerkjennelse av folkemordet vil få diplomatiske og sikkerhetspolitiske følger. Folkemordsspørsmålet er altså i alle høyeste grad løftet ut av det faglige og inn i både nasjonal og internasjonal storpolitikk.

Storpolitikk

Den amerikanske tilnærmingen til folkemordsspørsmålet er interessant. I 2000 var Bill Clinton nær ved å få gjennomslag for anerkjennelse i Kongressen. Da truet Tyrkia med å nekte amerikanerne bruk av flybaser i Tyrkia. Clinton trakk forslaget på flekken.

I 2008 hevdet Barack Obama at det armenske folkemordet ikke er var en «anklage», men et «grundig dokumentert faktum, støttet av en overveldende mengde historiske kilder. Faktaene er udiskutable». Han gikk til valg blant annet på å anerkjenne folkemordet, men da han ble president, trakk han løftene.

Mer underfundig er uttalelsene fra statsviter Condoleezza Rice fra tiden som utenriksminister i Bush-administrasjonen. Hun begrunnet regjeringens posisjon langs de samme linjene som de norske regjeringene har gjort.

I 2007 stilte kongressmannen Adam Schiff Rice følgende spørsmål: «Utenriksminister, du kommer fra akademia ... Finnes det anerkjente historikere som du kjenner til, som har problemer med å tolke drapene på 1,5 millioner armenere som folkemord?» Til det svarte Rice: «Kongressmann, jeg kommer fra akademia, men jeg er utenriksminister nå.»

Den offisielle norske posisjonen

Den norske regjeringen vil ikke ta stilling til hvorvidt massakrene i 1915 var et folkemord eller ikke. Regjeringen Solbergs standpunkt er nesten identisk med standpunktet til alle foregående regjeringer som har hatt befatning med saken. Det store spørsmålet er hvorfor dette alltid har vært offisiell norsk politikk og hvordan denne politikken begrunnes.

I korte trekk har Utenriksdepartementet tre begrunnelser for ikke å erkjenne folkemordet. For det første at folkemordsspørsmålet bør overlates til historikere, ikke til politikere og regjeringer. For det andre at folkemordsbegrepet kan være til hinder for en forsoning mellom Tyrkia og Armenia. For det tredje at det er problematisk å omtale forhold som skjedde før folkemords-konvensjonen trådte i kraft etter den andre verdenskrig som folkemord (en konvensjon som i følge UD oppsto på grunn av Holocaust). Ingen av disse begrunnelsene er særlig sterke.

I flere tiår har folkemordet på armenerne, ved siden av Holocaust, vært det mest intense studieobjekt innen folkemordsforskningen. Det finnes ikke noen akademiske folkemords-antologier på markedet som ikke inkorporerer eller omtaler det armenske folkemordet.

Innen fagmiljøene foreligger grunnleggende konsensus, og det har det gjort i lang tid: De to store tverrfaglige organisasjonene for folkemordforskning, International Network of Genocide Scholars og International Association of Genocide Scholars, er krystallklare på at det skjedde et folkemord i 1915. På forskningsfronten, og særlig innen folkerett, betraktes folkemordet på armenerne som et av tre såkalte paradigmatisk folkemord, ved siden av Holocaust og folkemordet i Rwanda. Fremtredende folkemordsjurister som Willam Schabas

og Geoffrey Robertson, som begge er tilhengere av den strengest mulige definisjon av folkemord, mener begge at disse tre folkemordene særpreges av at alle betingelser for folkemordskonvensjonen er "innfridd". Det er altså ingen faglige miljøer av betydning som står i veien for norsk anerkjennelse av folkemordet.

Det er også lite som står i veien for en slik anerkjennelse politisk sett. EPP, den europeiske sammenslutningen av konservative og sosialkonservative partier - hvor også Høyre er medlem - vedtok en resolusjon for anerkjennelse i mars 2015. Det samme gjorde Europarådet. Det er i det hele tatt ingen vanntette skott mellom jus, samfunnsvitenskap og politikk i spørsmål som vedgår folkemord og forbrytelse mot menneskeheten.

For både armenere og den armenske diasporaen har det alltid vært en forutsetning at Tyrkia erkjenner folkemordet før grunnlaget for forsoning kan sies å være tilstede. Forsoningsprosessene i Rwanda eller Sør-Afrika ville aldri kommet i stand uten at overgriperne erkjente sine handlinger. Og i tilfellet 1915 har overgrepet et navn. Det er dette som er selve kjernen i debatten. Ingen armenere vil slå seg til ro med at de var utsatt for en tragedie. Ingen fagmiljøer heller. Folkemord er primært en faglig og juridisk term, som benyttes om forhold basert på evidens, fakta og kilder. Folkemordsbegrepet er derfor ikke gyldig som forhandlingskort i relasjoner mellom nasjoner. Et folkemord slutter heller ikke å være folkemord fordi noen føler seg støtt av begrepsbruken.

Folkemordskonvensjonen ble vedtatt av FN i 1948 og trådte i kraft i 1951. Forestillingen om at folkemordkonvensjonen ikke har tilbakevirkende kraft er ikke riktig og innebærer dessuten at Holocaust ikke kan defineres som folkemord, da dette fant sted før konvensjonen var en realitet.

På ett vis er Holocaust unikt. Tilintetgjørelsens omfang, dets industrielle og ideologiske karakter, er modernitetens kanskje aller største paradoks. Men det er ikke riktig at det rettslige begrepet folkemord oppsto som følge av Holocaust alene, og det har aldri vært meningen at konvensjonen ikke skulle ha tilbakevirkende kraft. Dessuten må vi også skille mellom jus og samfunnsvitenskap. Det er ingen som helst mulighet for at Tyrkia vil stilles for folkeretten for en forbrytelse som skjedde for hundre år siden og av en statsmakt som var en

annen enn det moderne Tyrkia. Like fullt er det liten tvil om at massakrene oppfyller alle kriterier for folkemord, både juridisk og samfunnsvitenskaplig.

Folkemordskonvensjonens arkitekt, den polsk-jødiske juristen Raphael Lemkin, begynte arbeidet med konvensjonen før Hitler kom til makten. Det som først fanget Lemkins interesse, var rettsaken mot Soghomon Tehlirian i Berlin i 1921. Tehlirian var en overlevende fra det armenske folkemordet. Han myrdet den ungtyrkiske lederen Talaat Pasha på gaten i Berlin og ble noe overraskende frikjent. Talaat var selve anføreren av massedrapene på armenere, assyrere og kaldeere i Osmanriket i årene rundt 1915.

Den tyske retten satt på enorme mengder kildemateriale over osmanenes forehavender, noe som var ganske naturlig da Tyskland og Osmanriket var allierte under første verdenskrig. Disse kildene er også i dag av uvurderlig verdi, som vanskelig kan tolkes som fiendtlig propaganda. Retten fant det hevet over tvil at de osmanske myndighetene hadde begått en grense-sprengende forbrytelse mot menneskeheten, og at skyldspørsmålet måtte vurderes på bakgrunn av dette. Lemkin var dypt fascinert over dommen og begynte å samle materiale over de osmanske forbrytelsene. Derfra videreutviklet han arbeidet med å finne en juridisk term som kunne omfatte denne spesielt graverende form for krenkelse av menneskeverdet. Folkemord-konvensjonen og folkemordet på armenerne er altså uløselig knyttet sammen.

Hvorfor anerkjenne?

Enkelt er det ikke. En innrømmelse ville innebære noe nær et kulturelt jordskjelv. Det moderne Tyrkia er i stor grad bygget på ruinene av etnisk rensning og en utslettet flerkultur. Ungtyrkerne - på mange måter det moderne Tyrkias founding fathers - var folkemordets arkitekter. Om Tyrkia erkjenner folkemordet, vil altså det tyrkiske nasjonale narrativ bli kraftig detronisert.

En innrømmelse ville også ramme statens egentlige grunnlegger, Kemal Atatürk, som selv var skyldig i betydelige etniske utrenskninger, ikke bare av armenere, men i enda større grad av osmanske grekere under utdrivelsen i Smyrna (i dag Izmir).

Til sammenligning kan vi forestille oss at Eidsvollsmennene med et pennestrøk fremsto som barbarer og folkemordere. Ikke få skolebøker og historieverk måtte revideres. Og hva gjør slikt med en nasjons selvbilde?

Så hvorfor er det viktig å anerkjenne folkemordet? Et åpent samfunn vil ikke kunne fungere godt uten å avslutte mørke kapitler i egen historie. Folkemordsbenektelsen bidrar sterkt til tabuisering i tyrkisk akademia, presse og i befolkningen generelt. Det er ingen enkel sak å diskutere folkemordet i Tyrkia. Flertallet av den tyrkiske befolkningen, også av den yngre generasjonen, har blitt utsatt for nasjonalistisk retorikk i årtier. Å omtale massakrene på de kristne minoritetene blir oppfattet som noe i nærheten av landsforrædersk.

Benektelsen bidrar direkte og indirekte til sementeringen og – og i tiltagende grad under president Erdogan - forsterking av den autoritære tradisjonen i tyrkisk politikk. Et allerede sviktende håp om EU-medlemskap fremstår enda svakere under fornektelsesregimet.

Men det har skjedd en del positive utviklingstrekk, særlig i akademia, hvor man på ulike nivåer har studert forholdene i 1915 nærmere. Ny informasjonsteknologi bidrar også til at debatten utvides og at ulike ideer løftes over landegrensene.

Moral betyr noe

I tillegg er de moralske og historiske implikasjonene betydelige. Realpolitikk dikterer ikke bare minnekultur og mediefremstillinger, men også til en viss grad akademiske fremstillinger. Hvis man mener at alle utlegninger av historien er like gode, så underminerer man historien. Det drypper altså urent vann fra diplomatiets og politikkers cisterner over i det kunnskapsvannet vi alle skal drikke. Om folkemord sies det at det kan oppleves i to faser: Det fysiske, og deretter fullbyrdelse gjennom fornektelse. Man regner med at rundt 25 prosent av befolkningen i det området som utgjør dagens Tyrkia besto av ikke-muslimske minoriteter i 1910.

Etter nærmest å ha utryddet hele folkegrupper fra sitt territorium, slettet osmanenes etterfølgere, tyrkerne, langt på vei sporene etter sivilisasjoner de ødela, blant annet ved å rive ned hele kirkesamfunn og minoriteters arkitektur. På flyplassene i de store byene, kunne man møtes av plakater hvor folkemordet benektes. Godt betalte statlige historieinstitutt

reiser rundt i verden med utstillinger, foredrag og litteratur om det "såkalte folkemordet", hvor overgriperne fremstilles som ofrene. Myndighetene bedriver aktiv ikonoklasme mot spor av ofrenes kultur: Religiøse bygg er forfalt og plyndret. Ingen nye har blitt oppført. Enkelte steder er offentlige urinaler konstruert av armenske gravstener.

I dag er Tyrkia 99 prosent «homogent», i alle fall religiøs forstand. Fornektelsen bidrar altså, tragisk nok, til at folkemordet på armenerne er det mest «vellykkede» folkemord i historien.

FORFATTER: Notatet er skrevet av Bård Larsen, historiker i Civita. bard@civita.no

Konklusjoner som er trukket, og eventuelle feil og mangler som måtte forekomme, står for forfatterens regning. Skulle feil eller mangler oppdages, ville vi sette stor pris på tilbakemelding, slik at vi kan rette opp og justere.

Tillegg:

Folkemordkonvensjonen definerer folkemord slik:

"I denne konvensjonen betyr folkemord en hvilken som helst av de følgende handlinger som er begått i den hensikt å ødelegge helt, eller delvis, en nasjonal, etnisk, rasemessig eller religiøs gruppe som sådan:

- a) å drepe medlemmer av gruppen;
- b) å forårsake alvorlig legemlig eller sjelelig skade på medlemmer av gruppen;
- c) bevisst å la gruppen utsettes for levevilkår som tar sikte på å bevirke dens fysiske ødeleggelse helt eller delvis;
- d) å påtvinge tiltak som tar sikte på å forhindre fødsler innen gruppen;
- e) med makt å overføre barn fra gruppen til en annen gruppe."